

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՄԱՐ ՅԵՂԱՆՎԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵԿ ՏԱՐԸՆԹԵՐՑՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Ձեռագրային աղավաղումները մատենագրական աղբյուրներում առաջանում են գրիչների կողմից սխալ արտագրման, նաև հետագա ընդմիջարկությունների արդյունքում, օրինակ Սեբեոսի ձեռագրերում «Ատապատական» բառի փոխարեն հանդիպում է «արի գեղն այն» վրիպակը, որ վերականգնվում է Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված ճիշտ տարբերակի միջոցով¹, կամ երկաթագիր «Գ» և «Կ» տառերի շփոթությունը, որի հետևանքով Իրանի հյուսիսային մերձկասպյան շրջաններում բնակվող ժողովուրդներից մեկի «գել» ցեղանունը ընթերցվում է «ղելն»²: Ուստի շատ կարևոր են բնագրային սրբագրությունները՝ հիմնված ձեռագրերի համեմատությունների, բանասիրական վերլուծությունների կամ այլ պատմիչների երկերում պահպանված ուղիղ ընթերցումների վրա: Բնագրային մի աղավաղում էլ, կապված «մար» եզրի հետ, պատճառ դարձավ տասնամյակներ տիրող շփոթության:

Իրանական հնագույն ցեղերից մեկը հայ մատենագրության մեջ վկայվել է «մար» և «մեղացի» ձևերով³: Առաջին՝ mar ձևը ցույց է տալիս հայերենում պարթևերեն փոխառություններին հատուկ հնչյունական փոփոխության օրինաչափություն՝ -ծ- > -ր- զարգացմամբ māḍ (< հին իր. *māda-) > mar ձևով, հմմտ.՝ հ. պ. māda-, միջ. պ. māh⁴: Հայ պատմիչներ Կորյունը, Բուզանդը, Ագաթանգեղոսը, Խորենացին «մար» ցեղանունը վկայում են հիմնականում «Ֆ» հոգնակիակերտով Մարֆ և սրանից ածանցված ձևերով. հմմտ.՝ Կորյուն՝ ի կողմանս Մարաց, Բուզանդ՝ զկողմանս Մարաց, Ագաթանգեղոս՝ յամուր աշխարհն Մարաց, Խորենացի՝ Մարաց զաւրացն և այլն⁵: «Մար» եզակի ձևով գործածում է Խորենացին՝ զմար ոմն տղայ, զորդի մարիպ⁶:

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Եր., 1979, էջ 16:

² Նույն տեղում, էջ 360:

³ Նշենք, որ «մար»-ը նաև որպես արական անձնանուն վկայում են Խորենացին՝ «զՄար իշխանն Մոփաց» (Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց (այսուհետ՝ ՄՀ), հ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2011) և Բուզանդը՝ «գիշխանն մեծի Մոփաց զՄար» (ՄՀ, հ. Ա, էջ 287): Սա կապ չունի «մար» ցեղանվան հետ և ծագում է ասորերեն māḗ «տեր» բառից, տես՝ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Եր., 1946, էջ 231:

⁴ Հ. Հյուբշման, Հայերենի ֆեռականություն, Եր., 2003, էջ 52:

⁵ Կորյուն, Վարժ Մեսրոպյայ Վարդապետի, ՄՀ, հ. Ա, էջ 235, Փաստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, հ. Ա, էջ 389, Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, հ. Բ, էջ 1706, Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, ՄՀ, հ. Բ, Անթիլիաս 2003, էջ 1921:

⁶ Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, ՄՀ, էջ 1912:

Մյուս՝ *med-ací* ձևը, որը փոխառված է հունարեն *mēdoi-* ից⁷, ևս ունի բազմաթիվ վկայություններ, հմմտ.՝ *Խորենացի*՝ «Քանզի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի...»⁸ և այլն:

Հայ մատենագրության մեջ ցեղանունները սերտորեն կապված են տեղանվանական այն կազմությունների հետ, որոնց հիմնաբառերը արտացոլում են տեղի հնագույն բնակչության էթնիկ կազմը: Ընդհանրապես, ցեղանունով և «*ք*» հոգնակիակերտ ցուցիչով կազմված տեղանունները հայ մատենագրության մեջ բազմաթիվ են. հմմտ.՝ Հայք = Հայաստան, հայեր, Պարսք = Պարսկաստան, փարսեր կամ պարսիկներ, Վիրք = Վրաստան, վրացիներ և այլն, հմմտ. նաև՝ Տայք, Խաղտիք, Կորդոք, Գուգարք, Ուտիք և այլն⁹: Հայ պատմիչների կողմից հիշատակված Մարք-ը ևս կազմության վերոնշյալ սկզբունքն ունի և վկայակոչված է թե՛ մարեր, թե՛ Մարաստան նշանակություններով¹⁰: Իսկ Թովմա Արծրունու հիշատակած Մայ¹¹ (հմմտ. միջ. պ. *Māh*¹²) տեղանունը նշանակել է հին Մեդիայի արևմտյան շրջաններից միայն մեկը՝ Հուլվանի լեռնանցքից մինչև Համադանի շրջակայք¹³: Յեղանվան սեռական-տրականով և աշխարհ, երկիր կամ կողմ բառերով տեղանվանական կապակցությունները ևս բազմաթիվ են հայ մատենագրության մեջ՝ Հունաց երկիր, Ասորոց կողմեր, Պարսից երկիր, Վրաց, Աղվանից, Մարաց կողմեր, Բաղասնաց աշխարհ և այլն, որոնք շատ հաճախ աղբյուրները հիշատակում էին առանց տեղանվանանիշ վերոբերյալ բառերի. օրինակ՝ ի կողմանս Ասորոց - յԱսորիս, ի կողմանս Մարաց - ի Մարս, յաշխարհն Բաղասնաց - ի Բաղասինս և այլն, որոնք կարող են թարգմանվել ինչպես ասորիների կամ մարերի կողմերում, երկրում, այնպես էլ ասորիների մեջ, մարերի մեջ:

⁷ Հ. Հյուբշման, նույն տեղում:

⁸ Մովսես Խորենացի, նույնը, էջ 1809:

⁹ Մոկր-ի վերաբերյալ, որ կարող էր համանուն ցեղանվանը վերաբերել, տարակուսամբ է հայտնում Հյուբշմանը՝ նշելով, որ այս անվան *Մոկ եզակի ձևի գործածություն չկա: Մրանից անսկզբից մոկացի բառը գործածում է Խորենացին: (Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց Տեղայ Անունները, Վիեննա 1907, էջ 83):

¹⁰ Խորենացու Պատմության մեջ «մար» ցեղանունով ստուգաբանվող երկու տեղանունների («Մարմէտ», «Մարաց մարգ») և մեկ տոհմանվան («Մուրացեան») մասին տե՛ս Գ. Սարգսյան, Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» մեջ. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», եր., 1998, № 1-2, էջ 128, 3, էջ 87:

¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՄՀ, հ. ԺԱ, էջ 128: Dr. J. Marquart, *Ērānsāhr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin 1901, էջ 18:

¹² Ըստ ամենայնի, միջ. պարսկերենում վկայված *māh* ձևը մարական փոխառություն է, քանի որ հ. իր. միջնայնավորային -d- > -y- անցումը պարսկական հնչյունական զարգացում է, ինչը տեսնում ենք Մայ տեղանվան մեջ (տե՛ս ծանոթ. 11): Ըստ այդմ, պարզ է դառնում, որ միջ. պարսկերենում վկայվել են այս անվան թե՛ պարսկական և, թե՛ մարական ձևերը: Հայերենում *māh* ձևը հավանաբար պահպանվել է Մահկերտուն (սեռ.՝ Մահկերտան) տեղանվան մեջ՝ վկայված Բուզանդի և Ագաթանգեղոսի մոտ (Բուզանդ, ՄՀ, հ. Ա, էջ 364, Ագաթ., ՄՀ, հ. Բ, էջ 1706):

¹³ В. В. Бартольд, Сочинения, том VII, Москва 1971, էջ 264. Marquart, *Ērānsāhr*, էջ 18.

7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսն իր Պատմութեան մեջ գրում է արաբների և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին. «Եւ Իսմայելացոցն ճակատեցան ընդդէմ նոցա ... ի Մարսս գաւառի»¹⁴: Հիշատակված «ի Մարսս» ձևի հետ կապված Պատկանյանը 1862 թ. ուսերեն թարգմանության մեջ ծանոթագրում է. «*He знаем, что это за область Марск. R. Dulaurier (Recherches sur la chronol. arm. I^e partie, p. 355) переводит это место через – “le district des Mars, c'est-a-dire la Medie”*»¹⁵, նույն տեղի մասին հմմտ. նաև Հյուբշման՝ «*im Distrikt Marsës*»¹⁶, Մալխասյանը՝ «*в области Марск*»¹⁷: 17 տարի անց՝ 1879 թ. Սեբեոսի հայերեն հրատարակության մեջ Պատկանյանն այնուամենայնիվ փորձում է ինչ-որ կերպ բացատրել «ի Մարսս գաւառի» տեղին և ծանոթագրում է. «Մարսս. չէ այս մեծ նահանգն Պարսից Մեդիա, զոր Հայք Մարս կոչեն, այլ գաւառ ինչ փոքրիկ մերձ ի նահանգն: Կաղանկատուացին Բեկղաղ կոչէ գանուն տեղւոյն մեծի պատերազմին ի մէջ տաճկաց և պարսից: Ի Պատմ. Խոր. բ. 60. նոյնպէս յիշատակի սա. «Ի Մարսս ի Սոհունգ անուանեալ տեղւոջ»: Ուստի յայտ է, թէ չէ պարտ շփոթել զՄարս ընդ Մարսս անուան, որպէս առնեն ոմանք»¹⁸: Խորենացու մոտ «ի Մարսս» ձևը հանդիպում է այն ձեռագրերում, որոնք Սեբեոսյանի և Հարությունյանի կազմած տփղիսյան քննական բնագրում կարգված են «տպագիր խմբի ձեռագիրներ»-ի մեջ, բացառությամբ մեկի (էջմիածնի նախկին № 1664 ձեռագիրը, որ ներկայումս պահվում է Մատենադարանում՝ ձեռագիր № 1860, ժամանակ՝ 1699թ., որ ունի «ի մարս») ¹⁹: Սակայն հատկանշական է, որ տփղիսյան քննական բնագրում վերցված է «ի Մարս, ի Սոհունգ անուանեալ տեղւոջ» ²⁰: Ինչևէ, Պատկանյանի կողմից Խորենացուն մեջբերելը և այս հարցի հետ

¹⁴ Սեբեոս, Պատմութիւն, ՄՀ, հ. Գ, էջ 534:

¹⁵ История Императора Иракла, перевод с армянского Патканяна, Санкт Петербург 1862, стр. 211.

¹⁶ Dr. Heinrich Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebëos. Leipzig, 1875, p. 20.

¹⁷ История епископа Себеоса, перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ер., 1939, стр. 95.

Բնականաբար, հաջորդ սխալ թարգմանությունները հենվում են սրանց վրա՝ «Մարս գաւառին մէջ» (Պատմութիւն Սեբիոսի եպիսկոպոսի, թարգմանություն Արշավիր Գաբունեան, Անթիլիաս 1990, էջ 174), «Մարսս գավառում» (Սեբեոս, Պատմություն, արևելահայերեն թարգմանությունը Գուրգեն Խաչատրյանի և Վանո Եղիազարյանի, Եր. 2005, էջ 213):

¹⁸ Ք. Պատկանյան, Պատմութիւն Սեբիոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 202: Աբգարյանի կարծիքով «ոմանք» բառը վերաբերում է Դյուպոնիէին, ում այս կապակցությամբ հիշում է նաև Հյուբշմանը, տե՛ս Գ. Վ. Աբգարյան, Պատմութիւն Սեբիոսի, Եր. 1979, էջ 308:

¹⁹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, նմանահամութիւն, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Եր., 1991, էջ 190, Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, ՄՀ, էջ 1939:

²⁰ Նշված աշխատությունները, Արեղ., էջ 190, ՄՀ, էջ 1939:

կապելը ունեցավ այն նշանակությունը, որ, ըստ էության, հարցը ոչ թե լուծվեց, այլ, ընդհակառակը, գնաց դեպի փակուղի: Այս թյուրըմբռնումը հետագայում տարածվեց նաև հորենացու Պատմության թարգմանիչների վրա: Մինչև 1879 թվի Սեբեոսի հրատարակությունը Պատկանյանի կողմից, հորենացու Բ, կ գլխում թարգմանիչները «ի Մարս» թարգմանում են Մարֆում, Մեդիայում, հմմտ.՝ *Ioаннесовъ* («въ Мидіи»), *de Florival* («en Medie»), *Эминъ* («въ Мидіи»)՝²¹ և այլն: Պատկերը կտրուկ փոխվում է 1879 թվից հետո լույս տեսած թարգմանություններում: Նույն էմինը 1893-ին լույս է ընծայում նախորդի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված՝ «ուղղելով» *Ե՛ս Мидіи > Ե՛ս Марске*²²: 1889 թ. լույս տեսած հայերեն աշխարհաբար թարգմանության մեջ Ստեփանեն ծանոթագրում է. «ի Մարսս անունը Մով. հորենացու բոլոր թարգմանիչները շփոթում են ի Մարս (Մարք) անունի հետ և թարգմանում են Մարաստան: Մինչդեռ Մարս մի փոքր գաւառ է նեհաւենդի մօտ, որը սոյն ձևով յիշատակում է և Սեբէոս, «ի Մարսս գաւառի», Արաբների և Պարսիկների մեջ եղած վերջին պատերազմի մասին խօսելիս. (Պատմ., Պետերբուրգ, 112 եր.)...»²³: Հայերեն աշխարհաբար հաջորդ թարգմանությունը կատարել է ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը: հորենացու Բ, կ գլխում նա ի Մարս-ը թարգմանում է Մարֆում²⁴, ինչն ամբողջությամբ ընդունելի տարբերակ կհամարվեր, եթե չլիներ իր իսկ կողմից արված ծանոթագրությունը, համաձայն որի այս Մարֆը վերաբերում է նույն այն ենթադրյալ գավառին, որի մասին խոսում է Պատկանյանը: Բայց եթե խոսքը Պատկանյանի նշած Մարսս գավառի մասին է, ապա անհասկանալի է մնում, թե ինչու նա այս հատվածում չի թարգմանում ինչպես օրինակ Ստեփանեն՝ Մարս գավառում, այլ թարգմանում է Մարֆում: Այստեղ հետաքրքրականն այն է, որ Մալխասյանցն, այնուամենայնիվ, այդպես է վարվում Բ, կ-ին նախորդող գլուխներից մեկում՝ Բ, լը-ում: Այսպես, Մովսես հորենացին իր Պատմությունում ներկայացնում է Արտաշես I-ի պայքարը Երվանդ Վերջինի դեմ և Արտաշեսյան հարստության հաստատումը Հայաստանում: Իսկ մինչ այդ, խոսում է Երվանդի թագավորելու, Սասանյանների որդիներին կոտորելու, մանուկ Արտաշեսի փախչելու և այն մասին,

²¹ Арменская история сочиненная Моисеемъ Хоренскимъ, перевод Іосифъ Іоаннесовъ, Санктпетербургъ, 1809, стр. 266, Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie, Traduction Française P. E. Le Vaillant de Florival, Venise, 1841, p. 289, История Арменіи Моисея Хоренскаго, перевелъ съ армянскаго и объяснилъ Н. Эминъ, Москва, 1858, стр. 128:

²² История Арменіи Моисея Хоренскаго, Новый переводъ Н. О. Эмина, Москва, 1893, стр. 106:

²³ Մովսես հորենացի, Հայկական Պատմություն, աշխ. թարգմ. Խ. Ստեփանե, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 195:

²⁴ Մովսես հորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 193:

Թե ինչ ջանքեր գործադրեց երվանդը Արտաշեսին բռնելու համար: Խորենացին գրում է. «Բայց Երուանդայ զմտաւ ամեալ, թէ որպիսի շար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս խէթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն»²⁵: Մալխասյանցն այստեղ ոչ ավել, ոչ պակաս, տալիս է ի Մարս > Մարսում թարգմանութիւնը և ծանոթագրում. «Բնագրում - «որպիսի շար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս»: Վերջին բառը տարակուսանքի տեղիք է տալիս. այն նշանակում է Մարաստան և մարեր: Էմինը թարգմանել է. «с стране Марос», Ստեփանեն՝ «Մարերի մեջ», Վիստոնները՝ «in Medie» - Մարաստանում: Բոլորն էլ անտեղի են, որովհետև ինչպես Խորենացին ասում է, Ամբատը Արտաշեսի հետ պարսից թագավորի մոտ գնաց, ուրեմն Պարսկաստան: Մենք թարգմանեցինք՝ Մարսում, համարելով այս վերջինը մի հատուկ շրջանի անուն Պարսկաստանում, որտեղ գտնվում էին Բատ և Ոզոմն գավառները, պարսից թագավորի որդիների և Արտաշեսի բնակութեան տեղը: Մարս հիշում է Խորենացին և Բ. կ. որոշելով տեղը Սոհունդ գավառում: Մարսի մասին տես Ք. Պատկանյան»²⁶: Սակայն նախքան առաջ շարժվելը, կցանկանայի այս տողերի մեջ նկատել երկու անհամապատասխանութիւն: Ինչպես ինքն է գրում, թարգմանելով Մարսում, Մալխասյանցը համարում է այս վերջինը մի հատուկ շրջանի անուն Պարսկաստանում, որտեղ գտնվում էին Բատ և Ոզոմն գավառները: Պարզ տրամաբանութիւնը ցույց է տալիս, որ Մարսը, հետևաբար, պետք է եղած լիներ գավառից ավելի մեծ վարչատարածքային միավոր, որ իր մեջ ներառեր գավառներ: Ուրեմն ինքնին անհեթեթ է դառնում հաջորդ տողը, ըստ որի Խորենացին հիշելով այն մեկ այլ գլխում, որոշում է տեղը Սոհունդ գավառում, քանի որ իր մեջ գավառներ պարունակող շրջանը (որ ենթադրում է Մալխասյանցը Մարսի վերաբերյալ) պարզապես չի կարող ընդգրկվել գավառի մեջ, այսինքն իրենից ավելի փոքր վարչատարածքային միավորի մեջ: Հաջորդ անհամապատասխանութիւնն այն է, որ շնայած երկու գլուխներում էլ Մալխասյանցը նույնացնում է Մարսը որպես տեղանուն, բայց այնուամենայնիվ առաջին մասում թարգմանում է «Մարսում», իսկ երկրորդում՝ «Մարքում»: Եթե առանձին շրջանի անունը Մարս է, ապա հայտնի չէ, թե ինչպես է այն դառնում Մարք՝ մի՞թե «ք» հոգնակիակերտ ածանցի միջոցով: Բայց այդ դեպքում էլ, կարծում ենք, պետք է լիներ Մարսք, ինչպես օրինակ, Սեբեոսի ռուսերեն թարգմանութեան մեջ է «в области Марск»: Ինչևէ, ակնհայտ է, որ Մալխասյանցն իր այս թարգմանութեամբ ավելի է խորացնում առկա շփոթմունքը: Այս շփոթմունքն այնուհետև տեղ է գտնում Պատմութեան պարսկերեն և արաբերեն թարգմանութիւններում: Ընդ որում, երկու դեպքում էլ թարգմանիչներն իրենց առաջաբանում նշում են, որ գլխավորապես օգտվել են Մալխասյանցի հայերեն աշխարհաբար թարգմանութիւնից, մանավանդ այն հատվածներում,

²⁵ Մ. Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, ՄՀ, էջ 1912:

²⁶ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քարգմ. Սա Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 351:

որտեղ առկա տերմինները շունեն իրենց համարժեքները տվյալ լեզուներում: Գ. Նալբանդյանն իր պարսկերեն տարբերակում թարգմանում է Բ, լը՝ در مارس (dar Mārs) – Մարսում, իսկ Բ, կ՝ در مارسک (dar Mārsk) – Մարսքում²⁷: Պարսկերեն հաջորդ թարգմանության մեջ ևս է. Բաղդասարյանը նշված հատվածում Բ, լը, թարգմանում է ինչպես Մալխասյանցը՝ در مارس (dar Mārs) – Մարսում և բառացի մեջբերում վերջինիս ծանոթագրությունը²⁸, իսկ Բ, կ գլխում՝ در مارک (dar Mārġ) – Մարքում²⁹: Արաբերեն թարգմանության մեջ նիզար հալիլին նույնպես տալիս է Բ, լը՝ منطقة مارس (mintāqa Mārs) – Մարս շրջանը, Բ, կ՝ في ماري (fī Mārī) – Մարիում (?)³⁰:

Այն, որ հորենացու Բ, լը և Բ, կ գլուխների համապատասխան հատվածներում խոսքը բնավ էլ ինչ-որ Մարս, Մարսս կամ Մարսք գավառի մասին չէ, կարելի է շատ պարզ կերպով ցույց տալ արդեն բերված համատեքստում, որտեղ գործածված է ի Մարս-ը. «Բայց երուանդայ գմտաւ ածեալ, թէ որպիսի շար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս խէթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն»: Այնուհետև հորենացին գրում է, թե ինչպես երվանդը պարսից թագավոր Դարեհին, ինչպես նաև մանուկ Արտաշեսի հովանավոր Սմբատ Բագրատունուն, ով մանկանը փախցրել-տարել էր Դարեհի որդիների մոտ՝ Բատ և Ողոմն գավառները, պատգամավորների միջոցով համոզում էր, որ իրեն հանձնեն Արտաշեսին: Այստեղ մի քանի անգամ նա Արտաշեսին անվանում է «մար», «մարի տղա»՝ իր քամահրանքն արտահայտելով նրա նկատմամբ և փորձելով ապացուցել, որ վերջինս չէր սերում թագավորական տոհմից: Այստեղ «մար» եզրի գործածումը տրամաբանորեն լիովին կապվում է առաջին նախադասության հետ, ըստ որի երվանդը վախենալով, թե ինչպիսի շարիք է նյութվում նրա թագավորության դեմ մարերի մեջ կամ Մարքում, գիշերները հանգիստ չէր քնում: Բացի այդ, պետք է նկատել մի հանգամանք ևս: հորենացին այս հատվածը ներկայացնում է Արտաշես Ա-ի մասին ծավալված լեզենդար պատմության համատեքստում, որ պատկանում է այն ավանդությունների շարքին, որ հյուսվել են նոր դինաստիաների հիմնադիրների ծագման շուրջ:

²⁷ Movses Kōrenāsī, Tārīk-e Armanestān, tarjome moqaddamme va taḥāšī az Georgi Nalbandyān, Yerevān 1984, էջ 136, 157

²⁸ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց (պարսկերեն), թարգմանությունը, նախաբանը, հավելվածները և ծանոթագրություններն էրիկ Բաղդասարյանի, Թեհրան 2002, էջ 128, 235:

²⁹ Նույն տեղում էջ 142:

Չնայած Բաղդասարյանի պարսկերեն թարգմանությունը բավականին ուր է (2002 թ.) և հավակնում է լինել, ինչպես ինքն է նշում, իրանցի հետազոտողի պահանջներին համապատասխան գիտական թարգմանություն՝ Բննադատելով նախորդ՝ Գ. Նալբանդյանի աշխատանքը, այնուամենայնիվ նշված հատվածում արդեն իսկ կատարված սրբագրություններն (Թումանի, Մահեի, Սարգսյանի կողմից, ինչպես կտեսնենք ստորև) անտեսելը չի խոսում այս թարգմանության պատշաճ գիտականության մասին:

³⁰ Mūsīs Kūrīnātsī, Tārīk al-Arman, min al-bidāja ḥattā al-qarn al-ḥāmis al-mīlādī, Nizār Ḳalīfī, Dimashq 1999, էջ 134, 156.

Այսպիսի սյուժեով ավանդություններ հյուսվել են ակկադական դինաստիայի հիմնադիր Սարգոնի (Ք. ա. XXIV դար), առասպելական Հոտմուլտուի, Կյուրոս Մեծի և շատ ուրիշների մասին: Համաձայն այս ավանդությունների, հերոսը, որ ապագայում պետք է թագավոր դառնա, անցնում է բազում փորձությունների միջով, նա ի սկզբանե կոչված է իշխելու, նրան նույնիսկ չեն խանգարում նախորդ թագավորի հալածանքները, որ իշխանությունը կորցնելու վախից դրդված հետապնդում է իրեն³¹: Ուստի բնավ պատահական չէ այս հատվածում հորենացու կողմից կիրառված գեղարվեստական ոճի և պատկերավոր արտահայտչամիջոցների առկայությունը («որպիսի շար նորա թագաւորութեանն սնանի»³², «ոչ հեշտալի էր նմա բուն»): Գեղարվեստական բնույթ կրող այս հատվածում, ուր պատմիչը նպատակ ունի ցույց տալ երվանդի մտածմունքներն ու անհանգստությունը, կապված իր թշնամիների հետ, դժվար թե տեղ գտներ մի աննշան գավառի հիշատակություն: Այս երևույթի օգտին է խոսում նաև մյուս պատմիչների համապատասխան հատվածների հետ համեմատությունը, որոնց համար ևս սկզբնաղբյուր է հանդիսացել հենց հորենացին: Խորենացու այս հատվածը մեջբերված ենք տեսնում Թովմա Արծրունու, Ուխտանեսի, Ստեփանոս Տարոնեցու, Մխիթար Անեցու, Վարդան Բարձրբերդցու, ինչպես նաև Միքայել Չամչյանի մոտ³³: Օգտվելով հորենացուց՝ պատմիչները, բնականաբար, պահպանել են նաև որոշ ոճական արտահայտություններ: Հատվածներից որևէ մեկի մեջ չենք տեսնում հիշատակված Մարս, Մարսս կամ Մարս՝ տեղանուն, թեկուզ գրաբարյան ի Մարս ձևով: Այնինչ, եթե հորենացին հիշատակած լիներ այդպիսի տեղանուն, ապա դժվար թե դա շրջանցվեր մյուս պատմիչների կողմից, քանի որ կգիտվեր որպես կարևոր մի պատմական վայր, որտեղ որոշակի իրադարձություններ են ծավալվել՝ կապված Հայոց պատմության համար կարևոր մի դրվագի հետ: Խորենացու բնագրին առավել մոտ է կանգնած Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված տարբերակը, հմմտ.՝ «Յայնմ հետէ ի տարակոյս անկեալ Երուանդ՝ ոչ քաղցրանայր նմա բուն գիշերոյ, և ոչ համեղանայր կերակուր ի բիսն նորա: Յետ այս առեալ

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Եր., 1971, էջ 528:

³² Այստեղ Գր. Խալաթյանցը կատարում է բայական համեմատություն Գր. Ածաբան-ի հետ. «...որպիսի շար Հոովմայեցոցն սնանի»: Գր. Խալաթեանց. - Արարատ ամսագիր, Մոսկրա, 1897, թիւ ԺԱ, ԺԲ, Յաւելուած, էջ 532:

³³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՄՀ, հ. ԺԱ, էջ 94, Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, հ. ԺԵ, էջ 479, Ստեփանոս Տարսանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, ՄՀ, հ. ԺԵ, էջ 667-668, Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Եր., 1983, էջ 87, Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1861, էջ 50-51, Խախնան Պատմութեան Հայոց, յօրինեալ ի Հայր Միխայել վարդապետէ Չամչեանց, Վենետիկ 1811, էջ 64-65: Ընդ որում, պատմիչներ Ուխտանեսն ու Մխ. Անեցին իրենց գրածներում անմիաջականորեն հղում են Պատմահորը:

Սմբատայ զԱրտաշէս ... երթեալ տուայտի ի դրան Մարաց Դարեհի...»³⁴: *Ինչպես տեսնում ենք, գրեթե բառացի կրկնում է հորենացուն և «Արտաշէսին Մարաց թագավոր Դարեհի արժունի դուռը տանելը» միանգամայն հաստատում է այն, որ խոսքը Մարաստանի մասին է և ոչ թե ինչ-որ Մարս առանձին տեղանվան մասին:*

Փաստորեն, ներկայացվող հատվածը ընդհանուր համատեքստից չառանձնացնելով և դեպքերն ամբողջության մեջ դիտարկելու միջոցով ակնհայտ երևում է, որ Մալխասյանցի թարգմանությունը (ի Մարս > Մարսում) հորենացու Բ, լր գլխում սխալ է և պետք է լինի մարեհի մեջ, Մարսում կամ Մարաստանում, Մեդիայում, ինչպես որ արել էին նախորդ թարգմանիչները: Ինչևէ, Պատմության անգլերեն թարգմանության մեջ Թոմսոնն անդրադառնում է այս անճշտությանը՝ թարգմանելով Ի Մարս-ը Բ, լր - in Media, Բ, կ - in Media³⁵: Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Մահեն թարգմանում է համապատասխանաբար՝ chez les Mèdes և en Mèdie³⁶, իսկ ռուսերեն վերջին թարգմանության մեջ Գ. Սարգսյանը երկու տեղերում էլ թարգմանում է «в Стране маров»³⁷: Վերջապես հայերեն աշխարհաբար վերջին թարգմանության մեջ Բ. Ուլուբաբյանն է հանգամանալից անդրադառնում այս շփոթմունքին: Երկու դեպքում էլ (Բ, լր, Բ, կ) թարգմանելով «Մարսում» Ուլուբաբյանը ասում է. «... «ի Մարս» չէ՞ որ հայցական հոլովն է «Մար»-ի, որ թարգմանելիս պիտի անպայման նկատի առնել: ... չնայած Մարաստան-Մարքն իբրև առանձին պետություն գոյություն է ունեցել մի կարճ ժամանակ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.), նրանից հետո մի քանի դար շարունակ նրա տարածքն զբաղեցնում էին մարերը, որոնց անունից էլ պետք է մնային Մարերի երկիր, Մարաստան, Մարք անունները: Վերջապես, մի քանի տող հետո, հենց Պատմահոր ասելով, Երվանդն է աջ ու ձախ ընկնում. «ընդէ՛ր սնուցանես զմարդ Արտաշէս», «զմար ոմն տղայ», «սնուցանես զորդի մարիդ հակառակ ինձ» ...»³⁸:

Փաստորեն, ինչպես տեսնում ենք, Պատկանյանի կողմից Սեբեոսի «ի Մարսս գաւառի» կապակցության մեջ Մարսս-ը՝ որպես առանձին գավառի անուն մեկնելն ու այդ հարցում հորենացուն դիմելը ավելորդ էր: Այս ձևն ընդամենը շփոթություն առաջացրած սխալագրություն է, որի տակ հասկացվել

³⁴ Թ. Արծրունի, ՄՀ, հ. ԺԱ, էջ 94:

³⁵ R. W. Thomson, Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Michigan, 2006, p. 177, 198.

³⁶ Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie, Nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahè, Gallimard, 1993, p. 195, 212.

³⁷ Г. Саркисян, Мовсес Хоренаци, История Армении, Ер., 1990, стр. 92, 109.

³⁸ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Եր., 2003, էջ 344:

է մի առանձին գավառ Իրանում³⁹: Այսպիսի աղավաղումների հիմնականում ենթարկվում են հատուկ անունները (անձնանուններ, տեղանուններ, ցեղանուններ), քանի որ դրանց մի մասը օտար ծագման կամ հնացած ձևեր են լինում, օրինակ, Եղիշեի մի շարք ձևազերծում «ի Դասն»-ի փոխարեն գործածված է «Գդացն» ձևը: Վերջինս, բնականաբար, սխալագրություն է և տվյալ պարագայում ոչ մի կապ չունի գոթերի հետ, ուստի և քննական բնագրում վերցված է սրբագրված տարբերակը⁴⁰: Ահա թե ինչպես է բացատրում «Գդացն» անվան ծագումը Կանայեանը. «Չմոռանանք նախ, որ մեր բնագրում գրուած է «ի Գդացն» ...: Ուստի «ի Դասսն»-ը կարող էր շատ հեշտութեամբ դառնալ «ի Դասսն», ինչպէս ունի և Բուզանդարանը, և որ կարող էր փոխուել «ի Գդասսն». Իսկ այնուհետև թելադրութեամբ և կամ թէկուզ արտագրութեամբ մի գիտոստակի ձեռքով, որին Ագաթանգեղոսից և հորենացուց ծանօթ էր Գդաց անունը, սխալագրուել «ի Գդացն». Ինչպէս և կայ «ի Մարսս գաւառի» փոխանակ «ի Մարաց գաւառի»⁴¹:

Կարծում եմ, որ Կանայեանի բացատրությունը Դասն > Գդաց փոփոխություն վերաբերյալ շատ տրամաբանական է և նույն կերպ, հնագրությամբ պետք է բացատրել նաև Սեբեոսի «ի Մարսս գաւառի» ձևը, որն իրականում պետք է լինի «ի Մարաց գաւառի»⁴²: Ըստ այդմ, հորենացու Բ, լը և Բ, կ գլուխների «ի Մարս» ձևը չի մեկնվում որպես առանձին գավառի անուն, այլ նշանակում է «մարերի մեջ» կամ «Մարում»:

³⁹ The Armenian History attributed to Sebeos, translated, with notes, by R. W. Thomson, Liverpool University Press, 1999, p. 104.

⁴⁰ Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ՄՀ, հ. Ա, էջ 529:

⁴¹ Ս. Կանայեան, Գդաց աշխարհ = Դասն աշխարհ, Արարատ ամսագիր, Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 503:

⁴² Marquart, Ērānšāhr, էջ 19.